

**TÜRKİYE ALEGORİSİ OLARAK 995 KM ROMANI:
FAİLİ MEÇHULLER TARİHİ**

**THE NOVEL 995 KM AS AN ALLEGORY OF TÜRKİYE:
HISTORY OF UNSOLVED MURDERS**

Bayram KOCA* & Ayşem SEZER ŞANLI**

ÖZ

Murathan Mungan, 1980 sonrası modern Türk edebiyatına önemli etkilerde bulunmuş bir yazardır. Mungan tiyatro, deneme, öykü, roman gibi pek çok farklı türde eserler vermiştir. Romanlarında, bireylerin iç dünyası ve yalnızlığı, toplumsal cinsiyet, erkeklik gibi farklı temalara odaklanan Mungan, ele aldığı konular bağlamında siyasete değinse de hiçbir romanında doğrudan siyaseti temel almamıştır. 995 km ise yazarın ana odağının siyaset olduğu, siyaseti de faili meçhul cinayetler üzerinden ele aldığı bir dönem romanıdır. Eleştirmenlerin çoğu tarafından kara polisiye ya da politik roman olarak değerlendirilen eser, Türkiye'nin 1990'lı yıllarından yola çıkarak faili meçhul cinayetler, derin devlet, Hizbullah gibi dönemin siyasi konjonktüründe yer edinen temel meselelere odaklanmaktadır. Mungan, bu eserinde edebiyatın yansıtma işlevinden yola çıkarak okuyuculara dönemin gerçekliklerini hatırlatmak istemiştir. Eserinde Doğu ve Batı arasındaki hakikat evreninin farklılıklarına da işaret eden Mungan, Doğu'da yaşanan olayları bu farklılıkları temel

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kilis, Türkiye, bayramkoca88@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3269-7132>

** Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Erzincan, Türkiye, aysemsezer@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-4811>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.02.2025
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 13.04.2025

olarak işler. Bu çalışmada, Mungan'ın doğrudan politik gerçekliğe dayanan ilk eseri olan 995 km romanında hatırlattıkları, siyasi çerçeveden hareketle ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Murathan Mungan, 995 Km, Faili Meçhul, Musa Anter, Hizbullah.

ABSTRACT

Murathan Mungan is a writer who has had a significant impact on modern Turkish literature since 1980. Mungan has produced works in many different genres such as theatre, essays, short stories and novels. In his novels, Mungan focuses on various themes such as the inner world and loneliness of the individual, gender, masculinity, and although he touches on politics in the context of the themes he deals with, he does not use politics as a direct basis in any of his novels. 995 km is a contemporary novel in which the author's main focus is on politics, and he deals with politics through unsolved murders. Considered by most critics to be a crime noir or a political novel, the work is set in Turkey in the 1990s and focuses on the main themes of unsolved murders, the deep state and Hezbollah, which were part of the political conjuncture of the time. In this work, Mungan wanted to remind readers of the realities of the period, based on the reflective function of literature. In his work, Mungan also points out the differences in the universe of truth between the East and the West, and deals with the events in the East on the basis of these differences. In this study, the realities that Mungan recalls in his novel 995 km, which is his first work directly based on political realism, are analysed from a political point of view.

Keywords: Murathan Mungan, The Novel 995 Km, Unsolved Murders, Musa Anter, Hezbollah.

GİRİŞ

“Öğretmek için değil, hatırlatmak için yazdım”

Modernleşme siyasetten ekonomiye, toplumdan bireye bütünlüklü bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Modernleşmeyle meydana gelen bu dönüşüm edebiyatı da etkilemiş, modernleşmenin getirdiği imkânlar çerçevesinde okuma-yazmanın belli zümrenin tekelinden çıkarak halka yayılmasıyla edebiyatın önemi

artmıştır. Özellikle roman çerçevesinde edebiyatın konusu ve okuru “sıradan insanlar” olmuştur (Dellaloğlu, 2020: 238). Bu bağlamda, siyasetin “sıradan insanlara” ulaşabilmek için edebiyata olan ilgisini artırdığını söylemek yanlış olmaz. Literatüre bakıldığında edebiyatın en kaba haliyle “yaratma” ya da “yansıtma” olmak üzere iki işlevinden bahsedebiliriz (Dede, 2021: 120-128).

“Yaratma olarak edebiyat” anlayışının 19. ve 20. yüzyılda ulus devletlerin inşası sürecinde siyasetin radarına girdiğini söyleyebiliriz. Ulus-devlet inşasında siyaset, edebiyatı özel olarak romanı “araç” ya da Althusserci anlamda “devletin ideolojik aygıtı” (Althusser, 2003) olarak kullanmak istemiştir. Bir anlamda romanın ‘sıradan okurlar’ını, yaratma işlevi aracılığıyla, ulus-devlet için ideal olarak çerçevesi çizilen ‘makbul vatandaşlar’a dönüştürmek arzulanmıştır. Dolayısıyla ‘yaratma’ ile genelde edebiyat, özelde ise romanın estetik değerinden ziyade işlevine odaklanılmış ve ‘olması gereken’ toplum için bir araç olarak kullanılmıştır. Siyaset, edebiyat üzerinden toplum mühendisliği yaparak toplumu belirlemek istemiştir. Böylece modernleşme sonrası olduğu iddia edilen ‘bağımsız birey’ kolektivite içerisinde ya da ulusun bir parçası olarak yeniden kurgulanmak istenmiştir. Benedict Anderson (2011), matbuat kapitalizmi sonrası, yani okuma-yazmanın yaygınlaşmasıyla bir cemaatin hayal edilebilmesinin yaygınlaştığını ve kolaylaştığını öne sürer. Bir anlamda siyaset, edebiyat aracılığıyla geçmişi yeniden inşa ederek ya da estetize ederek bugünü ve geleceği şekillendirme fırsatı elde eder. Böylece Foucaultcu anlamda ‘hakikati’ iktidarın belirlediği bir ‘gerçeklik’ yaratılır. Başka bir deyişle iktidar “hafıza” ve “unutma” üzerinden özneleri manipüle ederek öznelerde “yaralı hafıza”lar oluşturur (Ricoeur, 2012: 100). Özellikle romanda ‘alegoriler’ üzerinden bireysel öykü anlatmaktan ziyade kahramanın dış dünyayı temsilde kullanılmasıyla ‘yaratma’ işlevi devreye sokulmuştur.

“Yansıtma olarak edebiyat” ise içinden çıktığını toplumun değerlerini ve kültürünü yansıtır. Yansıtma, yaratmaya alternatif olarak ‘olması gereken’ yerine ‘olan’a odaklanır. Kadir Dede (2021: 121), yansıtma olarak edebiyatı, “topluma ve toplumu oluşturan insana dair bir sanat olarak edebiyatın, içinde bulunan zaman diliminin koşullarına, ilişkilerine, davranış biçimlerine, olumlu ve olumsuz yönlerine ışık tutması, bunlar hakkındaki manzarayı sunması” şeklinde tanımlamıştır. Yansıtmayı roman bağlamında tanımlarsak Stendhal’ın (2000: 111) meşhur ifadesiyle “bir roman, bir yol boyunca gezdirilen bir ayna” olup ‘yansıtma’ işleviyle içinden çıktığı topluma ışık tutar. Dolayısıyla ‘yaratma’ olarak edebiyat, ulus-devletin resmi tarihini ortaya koyarken ‘yansıtma’ olarak edebiyat toplumun alternatif tarihini ele alır.

Türkiye’de özellikle Erken Cumhuriyet dönemi romanlarında alegori üzerinden romanın yaratma işlevi ön plana çıkmıştır. Murathan Mungan’ın *995 km* adlı eserinde ise alegori üzerinden romanın ‘yansıma’ işlevinden yararlanıldığı söylenebilir. Nitekim Mungan, Ruşen Çakır’la (2023) olan söyleşisinde “edebiyat, yok olmuş olayların izlerini sürmekte ısrarlı bir bilgi disiplindir, hafızayı diri tutar” ifadesiyle bu romanında toplumun tarihine ‘yansıma’ yaptığını belirtmiştir. Mungan, resmi tarih anlatısına karşı olarak *995 km*’de Türkiye’nin faili meçhuller tarihini alegori üzerinden ele almıştır. Başka bir deyişle bu roman, sadece Diyarbakır’dan Alanya’ya mesafe olan 995 km’yi değil; Türkiye’yi, yani 783,562 km’yi anlatmaktadır.

Mungan, 1980 sonrası çağdaş Türk edebiyatının önemli figürlerindendir. Berna Moran (1994: 51), 1980 sonrası Orhan Pamuk, Pınar Kür, Latife Tekin, Bilge Karasu gibi yazarların ‘sömürü’, ‘haksız düzen’ gibi konular yerine ‘gerçeklikten kaçış’a yöneldiklerini öne sürer. Türk edebiyatında 1940’ların sonundan itibaren ana akım haline gelen ‘toplumsal gerçekçi’ romanlar neoliberalizmle önemini yitirmeye başlamıştır. Wendy Brown’un ifadesini Türkiye’ye uyarlırsak, neoliberalizmle Türkiye’de halk çözülmüş (2021), geriye “kazanan” ve “kaybeden” bireyler kalmış (Gürbilek, 2023: 122), böylece edebiyatta toplumdan ziyade bireylere odaklanan metinler ana akım haline gelmiştir. Mungan da şiir, hikâye, roman, öykü, tiyatro gibi alanlarda verdiği metinlerde birçok meseleyi böyle ele almış; birey üzerinden toplumsal cinsiyet, erkeklik gibi konularla dolaylı olarak siyasete girmiştir. *Çador, Bir Dersim Hikâyesi* gibi çalışmalarında ise siyasete vurgu yapmakla birlikte *995 km*’de olduğu gibi siyaset, çalışmanın doğrudan merkezinde yer almamıştır. Ayrıca Mungan, 1980’den bu yana edebiyat dünyasında “apolitikleşme, fazla bireyselleşme, fazla içine kapanma” durumundan şikâyet etmiştir (Kepenek, 2024). Mungan, bu romana 1993’te başladığını ve bitirmenin 30 yıl sürdüğünü söylemiştir. 1990’lı yılları ele alan bu çalışmayı neden 2023’te yazdığı sorusunu ise romanın karakterlerinden Rojda’nın ağzından şu şekilde cevaplamıştır:

Birbirinden acı bu olayları dayanılır hale getirmek için daha yumuşak kelimelere ihtiyaç var, kelimelerimin yumuşamasını bekliyorum, bu olaylar üzerinde durup derinleştikçe giderek onlar senin de hatıraların olmaya başlıyor çünkü (...) Her hikâyeye hak ettiği bir alan bırakmak gerekiyor, en zoru da olan bitenleri en nesnel biçimde aktarabilmek (Mungan, 2023: 204).¹

Bu roman da alıntıda belirtildiği gibi nesnel ve serinkanlı bir dille ele alınmıştır. Çalışma üçüncü tekil şahıs üzerinden anlatılmış ve başkahramana ya da anti-kahramana isim verilmemiş, böylece hem nesnellik sağlanmaya hem de

¹ *995 km*’ye verilen referanslarda bundan sonra sadece sayfa sayısı belirtilecektir.

anti-kahramanla empati kurulmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Mungan, 995 km romanında kabaca aynı anda hem İslamcı gruba hem de ‘derin devlet’e çalışan bir tetikçinin Diyarbakır’da işlediği cinayet sonrası Alanya’ya gitmesini anlatır. 995 km romanı iki bölümden oluşmakta olup ilk bölümde Anter cinayeti sonrası katilin Diyarbakır’dan Alanya’ya gidişi anlatılırken; ikinci bölümde ise bazı gazetecilerin Türkiye’nin Kürt meselesi ve bölgedeki faili meçhulleri araştırması ele alınır. Eleştirmenler bu çalışmayı “kara polisiye” (Türkeş, 2023), “gerilim” (Erbay, 2023), “yol” (Bulut, 2023) ya da “korku” (Köksal, 2023) romanı olmak üzere farklı türlerde değerlendirmişlerdir. Ancak tür tartışması kenara bırakılırsa, bu romanın, 1990’lı yıllar örneği üzerinden Türkiye’nin faili meçhuller tarihini anlattığı söylenilebilir. Nitekim Mungan, çalışmasının “belgesel” ya da “belgesel roman” (Erbay, 2023; Dervişcemaloğlu, 2024: 78) olmamakla birlikte yazarken çok belgeden yararlandığını ve anlattığı her olayın aslında belgelere ya da gerçeğe dayandığını öne sürer. Çalışma için dönemin gazetelerini taradığını, Mehmet Kurt, Ruşen Çakır, Faik Bulut, Rıdvan Akar gibi kişilerin çalışmalarını okuduğunu belirtir (Çamlıbel, 2023). Bir anlamda Mungan’ın roman ve tarih ilişkisi üzerinden tarihin belli bir anını anlamlandırma (Türkeş, 2011: 81) amacıyla olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu çalışmayı, iktidarların “hakikat”lerinden dolayı hafızaları yaralı halde olan nesillere, Türkiye’nin faili meçhul cinayetlerini “öğretmek için değil, hatırlatmak için yazdığını” (Erbay, 2023) söylemiştir.

Bu çalışmanın amacı, Mungan’ın 995 km romanını Türkiye’deki faili meçhul cinayetler çerçevesinde ele almaktır. Başka bir deyişle, bu çalışma bu romanın Türkiye’nin yüzyıllık faili meçhuller tarihini alegorik bir şekilde anlattığını öne sürmektedir. Dolayısıyla kuruluşundan günümüze Türkiye’de siyasetin önemli bir ‘aracı’ olan faili meçhullerin işleyişini anlatması bağlamında bu romanın önemli olduğunu söyleyebiliriz. Yöntem olarak bu çalışmada, 995 km romanı metin analizi çerçevesinde incelenmiştir. Ayrıca bu romana dair yazılmış ikincil kaynaklardan ve Mungan’ın romana dair verdiği söyleşilerden de faydalanılmıştır. Bu çalışmada, edebiyatın genel olarak ‘yansıtma’ özel olarak da yazarın ifadesiyle ‘hatırlatma’ işlevinden yola çıkılarak, yazarın ‘hatırlattığı’ gerçeklikler, Hizbullah, PKK, derin devlet gibi döneme içkin sorunlar, eserde işlendiği şekliyle siyasi anlatılarla sentezlenerek değerlendirilmektedir.

1. TÜRKİYE’NİN 90’LI YILLARI, HAK İHLALLERİ VE DERİN DEVLET

“Herkesin birbirinin avı olduğu zamanlardan geçiyoruz”

“Şimdi, işte bu zulüm coğrafyasının kararmış toprağının üzerinde durup yası tutulmamış ve halen tutulamayan ölülerimizle ne yapacağımızı düşünüyoruz?”

Hakikat ve İnsan Hakları başlıklı derlemesinin sunuşunda, Özkan Ağtaş (2012) bu sözlerle sesleniyor okuyuculara ve toplumu geçmişle yüzleşmeye çağırıyor. Mungan'ın 90'lı yılları arka plana alan 995 km eseri de bir bakıma o yılları, o yılların yası tutulamamış faili meçhullerini hatırlatırken geçmişimizle yüzleşmeyi de bir kere daha gündeme getirir. Yves Michaud (1991), “şiddeti ve bununla beraber yaşamın hoyratlığını etkileyen değişimleri de toplumsal gruplar ve dönemler bağlamında ele almak gerekmektedir” diyerek dönemlerin ‘*zeitgeist*’ına vurgu yapar. 90'ların ‘*zeitgeist*’ı yani ruhu ise şiddetle, Sırma Köksal'ın (2023) Mungan'ın eserine ithafen söylediği şekliyle “şiddet-korku-iktidar sarmalı”nda oluşmuştur.

Özgün Enver Bulut (2023), Mungan'ın eserini değerlendirirken, şiddete, korkuya ama en çok da faili meçhullere atıfla 90'ları anlamının önemini şu sözleriyle vurgular:

“Musa Anter cinayetiyle başlattığı roman, aynı zamanda Mustafa Suphi ve arkadaşlarının cinayetidir. Sabahattin Ali cinayetidir. Abdi İpekçi, Kemal Türkler, Doğan Öz, Cevat Yurdakul, Bedrettin Cömert cinayetleridir. Hrant Dink ve Tahir Elçi'nin katledilmesi bunlara dâhildir. Maraş, Sivas, Çorum katliamlarıdır. Susurluk'tan yayılan irindir. 90'lı yıllar aslında bu ülkenin derin tarihidir.”

90'lara giden taşları döşeyen en önemli olay 12 Eylül 1980 Darbesi'dir. Bu askeri müdahale, ülkücü hareketlere set çekerken sol siyasetlere de büyük bir darbe indirmiştir. Bu bakımdan, 1970'li yılların temel dinamiğini oluşturan sağcı-solcu ya da ülkücü-devrimci kutuplaşması, 90'lı yıllarda yerini kültür, kimlik ve inanç kimlikleri üzerinden gelişen kutuplaşmalara bırakmıştır. 12 Eylül darbesinin mimarları, toplumu içine düştüğü iç savaşın eşiğinden kendi tabirleriyle ‘kurtarmış’, bir daha demokrasinin böyle bir savaşa düşmemesi için de yeni bir toplum yapısının kurulmasını destekleyen birtakım adımlar atmışlardır. 1982 Anayasası'yla Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) yetkileri genişletilerek ordunun ülke yönetiminde hâkimiyeti artırılmış, böylece ordu ülkenin “millî hedef ve çıkarlarının” tanımlamasında neredeyse tek söz sahibi hale getirilmiştir (Şarlak, 2022: 71). Ayrıca siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve sendikaların faaliyetleri de kısıtlanmıştır. Bu şekilde adeta siyaset milli güvenliğin altındaymış gibi tanımlanmış, “devlet bekası” çerçevesinde 90'larda hüküm sürecek olan “otoriter demokrasi”nin altyapısı oluşturulmuştur.

1982 anayasası ile başlayan süreç, 1980'lerin bir apolitizasyon içerisinde sürmesine neden olmuş, sağ ve sol siyasetler; kısaca toplumsal muhalefet uzun süre komada kalmıştır (Kongar, 2006: 196-198). 70'ler boyunca ülkücü sağ ve devrimci solun gölgesinde kalarak sessiz ve derinden ilerleyen İslami hareket,

90'larda şahlanacak, seküler ve dindar kesimler arasında büyük bir kültürel yarıma yaşanacaktır. Mungan, romanında İslami hareketin yükselişinin 'devlet desteğiyle' olduğunu gazeteci Rojda'nın ağzından şu şekilde anlatır:

"Pek çok şey 12 Eylül'le başladı. Bak bunlar o yıllarda devletin resmi görevlileri eliyle hazırlanan bildiri ve afişler. Gördüğün gibi bir yanında cami, bir yanında bayrak var, altta da Kuran'daki ayetlerden, surelerden, hadislerden sözler yer alıyor. Bölge valilerinin emriyle her köşe başına, bakkal dükkânlarının camlarına, muhtarlıklara astırılıyormuş, hatta bunlar yırtılmasın, bulundukları yerden sökülmesinler diye başlarına asker dikeyorlarmış" (211).

İslami hareketin yanı sıra Kürt hareketi de 90'ların yükselen akımlarından olacaktır. 70'lerin sol siyasetinden büyük ölçüde ayrışarak kendi mücadelesini 'milli' bir hat üzerinden yeniden inşa edecek, bu sürecin başat aktörü ise PKK olacaktır. Tuncay Şur (2023: 741), PKK'nın gerek diğer Kürt örgütlerinin gerekse Türkiye sosyalist hareketinin örgütlenmelerinin aksine 80'li yıllarda ayakta kalabilme özelliğine vurgu yapar. İslami hareket, Hizbullah üzerinden radikalleşirken, Kürt hareketinin şiddet odağı ise PKK olacaktır. İki grup arasında 90'lı yıllar boyunca devam edecek olan savaşı başlatan PKK olmuştur. PKK, o dönemde Doğu'da birçok solcu, Kürtçü ve İslamcı grubu tasfiye etmiş ve bölgenin hâkimi konumuna gelmiştir (Çakır, 2007: 71). Kısaca 90'ların sosyolojisi, Alevi-Sünni, Kürt-Türk, başörtülü- başı açık, seküler- İslamcı gibi eksenler üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda 90'lı yılların siyasetinin iki temel dinamiğinin Kürt Hareketi ve Siyasal İslam olduğu söylenebilir. Mungan da eserinde 90'lı yılları bu iki kültürel-siyasi hat üzerinden resmeder ve Kürt meselesini PKK, İslami hareketi ise Hizbullah üzerinden okuyuculara sunar.

90'lı yılların harcı büyük ölçüde insan hakları ihlalleri, devletin bölgede yürüttüğü 'düşük yoğunluklu savaş'ın işleyişi ve bu işleyişin ana aparatı olan derin devlet aygıtı ile karılmıştır. PKK'nın 1984'te silahlı eylemlere başlaması sonrası devlet yeni bir strateji geliştirecek ve 1987'de neredeyse tüm Doğu'yu kapsayacak şekilde Olağanüstü Hal (OHAL) ilan edecektir. OHAL Valilerine çok geniş yetkiler vererek, devletin 'terörle mücadele' kapsamındaki stratejisini ortaya koyan bir yönetim (sıkıyönetim) inşa edilmiştir (Çelik, 2014: 101-102). Bu tarihten sonra Doğu'da faili meçhul cinayetler, gözaltında kayıplar, köy boşaltma ya da zorunlu göçe tabi tutma, işkence, toplu mezarlara gömme gibi uygulamalarda kendisini göstermiştir (Çelik, 2016: 76; Mermertaş, 2014: 239-240; Fırat, 2018: 387). Bölgede, 1991- 95 arasında yaklaşık 2000 köy boşaltılmış (Bora, 2017: 860), İnsan Hakları Derneği (İHD) verilerine göre, 2000 senesine kadar sadece Diyarbakır'da 382 kişi kaybedilmiştir (Hakikat, Adalet, Hafıza Merkezi Raporu, 2013: 27). İHD ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) verilerine göre, 1990-99

arasında 2241 kişinin ölümü faili meçhul olarak kayda geçmiştir (Yılmaz, 2015: 327).

Özellikle Doğu'daki bu ihlallerin kaynağı ise yasal dayanakla birlikte derin devlet aygıtında kendisini göstermiştir. “Derin devlet, ordunun demokratik gözetiminin yokluğunda, ya vesayet sisteminde olduğu gibi ordu gözetiminin olmadığı ya da sivil gözetimin demokratik olmayan yollardan yönetildiği, (...) icra organın yetkilerini kötüye kullandığı koşullarda ortaya çıkar” (Söyler, 2014: 8). Bu bakımdan, derin devleti resmi ve gayri resmi yüzleri bulunan bir çifte tahakküm biçimi olarak düşünebiliriz. Derin devlet, Weberyen meşru şiddet kullanımını aşarak sıklıkla istisnai ya da olağanüstü yönetim biçimlerine başvuran, toplumda da çoğunlukla meşruluğu sorgulanan şiddet biçimlerine başvurur. 90'lı yılların derin devleti Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele'nin (JİTEM) kurulması ile başlayan süreçte, derin devlet 995 km'de de izleri sürülen onlarca faili meçhul cinayetin müsebbibi olarak varlık göstermektedir. Her ne kadar 'resmi' olarak varlığı hala kabul edilmemiş olsa da JİTEM, devletin görünmeyen (derin) yüzü olarak 90'lı yıllarda faaliyetlerini sürdürmüş, kendi içinden itirafçılar eliyle varlığı daha sonraki yıllarda gün yüzüne çıkmıştır (Mavioğlu, 2014: 19-21; Yılmaz, 2015: 316; Fırat, 2018: 383). Dönemin istihbarat Daire Başkanı Hanefi Avcı'nın, 4 Şubat 1997'de TBMM Susurluk Komisyonu'nda sarf ettiği sözler, JİTEM'in kurulma amacını açıklar: “Terörle mücadelede hukuk içinde kalınarak bir yerlere gidilemediği görüldü. Bunun için hukuk dışı bir yapılanmaya gidildi... Bu yöntemi ilk olarak JİTEM kullanmaya başladı” (Yılmaz, 2015: 263). Mungan da 995 km'de, “JEM” adıyla kullandığı JİTEM'i gazeteci Onur'un ağzından şu şekilde tanımlar:

“Her ne kadar devletin resmi ağızları yıllardır varlığını inkâr etse de JEM jandarmanın hem istihbarat, hem operasyonel birimi olarak çalışıyor. Devletin resmi kurumlarının inkârı boşuna değil, çünkü yasadışı işler çeviriyor, bizzat cinayetler işliyor, yaptıkları infazlara 'aktif engelleme' diyorlar. JEM'in bazı infazlarda Cihadın Askerleri elemanlarını kullandığına dair kuvvetli deliller var. Onların devlet güdümündeki eylemlerinin çoğu anında hasıraltı ediliyor. Batı' da da örnekleri görülen gladyo, kontrgerilla gibi devletin yeraltı teşkilatlarından biri gibi düşün JEM'i” (160).

1989-96 arasındaki dönem, JİTEM'in en çok faili meçhule neden olduğu dönemdir. 1991 senesinde, insan hakları savunucusu ve Demokrasi Partisi (DEP) Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın'ın öldürülmesi bölgede 90'lı yılların ilk faili meçhul cinayeti olarak kayıtlara geçmiştir. Aydın'ın cenazesinde ise kalabalığa dönük silahlı saldırılar gerçekleştirilmesi ve resmi rakamlara göre 3 kişinin yaşamını yitirmesi, sürecektir siyasal şiddetin boyutlarına ilişkin fikir vermektedir

(Saraçoğlu, 2015: 811). Bu olaydan sonra, sivillere yönelik hak ihlalleri hız kazanmıştır. 3 Kasım 1996'da Susurluk Kazası olarak kayıtlara geçen ve derin devletin ülke tarihinde hiç olmadığı kadar su yüzüne çıktığı ve kamuoyunda tartışıldığı² olaydan sonra faili meçhul cinayetler hız kesse de sürdürülmeye devam etmiştir (Mavioğlu, 2014: 21; Çetin, 2014: 148-150). Bu bakımdan, 1996 senesine kadar JİTEM'in soruşturulmadığı, tüm yargı ve soruşturma girişimlerinin de sürüncemede bırakıldığı görülmektedir (Sabuktay, 2014: 5).

Birçok Kürt iş adamı da bu dönemde faili meçhule kurban gitmiştir. Eserin anti-kahramanı tetikçinin kendi iç sesinden dökülen "Dağdakilere yardım ettiği söylenen bir Kürt işadammın, tesisin arkasındaki bakımsız ağaçların, yaz kış yeşili eksilmeyen otların, çalı çırpıya dolanıp boy veren sarmaşıkların bulunduğu koruluğa götürülerek infaz edilmesini hatırlıyor" (48) ifadeleri bu duruma çarpıcı bir örnektir. 1992 senesinde, Musa Anter'in öldürülmesi ise toplum üzerinde 'sembol' bir isim olması nedeniyle büyük bir travma yaratmış, duygusal etkileri büyük olmuştur.

2. ANTER CİNAYETİNİN SÖYLEDİKLERİ

"Saim Baran'ı niye öldürdüğünü kendi de bilmiyor. Ama ne önemi var! Yalnızca verilen emri yerine getirmişti"

Musa Anter cinayetinden esinlenerek yazdığını söylediği Saim Baran karakterinin öldürülmesi ile eserine başlayan Mungan, Anter'i Kürt halkının kanaat önderlerinden birisi olarak öne çıkarır. Cinayetin anlatıldığı bölümdeki şu ifadeler, Anter'in toplumdaki önemine işaret eder:

"Uzun boylu, yetmiş yaşlarında olmasına karşın hala yakışıklı denebilecek, mağrur ve heybetli görünüşüyle hep "Koca Çınar" diye anılan Saim Baran, saçları erken ağardığı için hiçbir zaman genç olmamış gibi gelirdi onu tanıyanlara (...) Yetmiş yıllık koca çınar birkaç saniye içinde devrilmişti. Kürt halkı için ömrünü adadığı onca yıllık mücadelesi, Diyarbakır dışındaki bir tarlanın kıyısında, başına, boynuna ve göğsüne sıkılan üç kurşunla son buldu" (19-21).

Toplumsal hareketler uzmanı Donatella Della Porta (2008), politik şiddeti, "esas olarak semboliktir, yarattığı kültürel ve duygusal etkiler, maddi zararından

² Derin devlet, ilk olarak azınlık yurttaşlara dönük saldırı girişimleri olan 1955 6/7 Eylül Olayları ve 1977 1 Mayıs Katliamı ya da Kanlı 1 Mayıs Olayı'nda tartışıldı. 6/7 Eylül Olayları'nda 'Özel Harp Dairesi' olarak işaret edilen derin devlet, 70'lerde 'Kontr-gerilla' olarak dillendirildi. Bu iki olay, Türkiye'de derin devletin gün yüzüne çıktığı olaylar olarak siyasi tarihe kayıtlanmış, 90'larda Batı'da Susurluk Olayı ile Güneydoğu'da ise JİTEM'le yeniden tartışılmıştır. 2000'li yıllarda ise Ergenekon soruşturmaları üzerinden gündeme gelmiştir.

daha önemlidir” ifadesiyle değerlendirirken; şiddetin sadece insan kaybı veya maddi zarardan çok daha öte duygusal kırılmalara ya da travmalara yol açabileceğine dikkat çeker. Anter cinayetinin de Kürt halkındaki etkisi Anter’in fiziksel kaybını aşarak onu, temsil ettiği değerler bakımından bir sembole dönüştürmesi önemlidir. Mungan, bu duruma şu sözleriyle dikkat çeker: “Sakın ha kitabımı Musa Anter cinayetini anlatıyor diye okumaya kalkmayın. O günden bugüne dek işlenmiş bütün cinayetler için bir sembol cinayettir” (Erbay, 2023). Görüldüğü üzere, Anter cinayeti hem 90’lı yıllarda işlenen faili meçhul cinayetlerde bölgede öldürülen tüm Kürtler hem de 100 yıllık Cumhuriyet tarihinde ülke genelindeki tüm faili meçhuller için bir sembol cinayet olarak önemlidir. Cinayeti işleyen tetikçi ise Hannah Arendt’in (2012) “kötülüğün sıradanlığı” olarak tanımladığı, can alan, infaz yapan kişilerin canavar değil normal insanlar olarak ‘görev’ adı altında bu eylemleri gerçekleştirdikleri anlayışıyla kurgulanır. Öyle ki, tetikçi Saim Baran’ı neden öldürdüğünü bilmez ve sorgulamaz, o sadece vazifesini yerine getirir:

“Bir an içinde bir yerinin Saim Baran’ın ölümüne neredeyse üzüleceğini dehşetle fark ediyor. O daha küçük bir çocukken bir keresinde çarşıda karşılaştıklarını, “Al bakalım Keko” diyerek avucunu şekerle doldurduğunu, sonra da başını okşayıp geçtiğini hatırlıyor (...) Saim Baran’ı niye öldürdüğünü kendi de bilmiyor. Ama ne önemi var! Yalnızca verilen emri yerine getirmişti. Zaten seçme şansı da yoktu. Onun öldürülmesinden devletin ne yarar sağlayacağı sorusu bir kez daha aklının çengeline takılıyor. Devlet dediğin de parça parça artık. Devlet içinde kaç devlet olduğunu buralarda kimse bilmiyor” (37).

Giorgio Agamben (2013), *Kutsal İnsan* eserinde yarattığı imgelemde, derin devlet gibi aygıtların ve işleyişi için tehdit olarak gördüğü muhaliflerin; kendisinin ifadesiyle “çıplak hayatlar”ın bir istisna hali yaratılarak nasıl hukuki korumanın dışında bırakıldığını işler. Buna göre, sıkıyönetim, OHAL gibi istisnai yönetim uygulamaları egemene varlığı için tehdit olarak gördüğü tüm muhaliflerin ‘başını ezmesi’ için bir geniş yetkilendirme tanır. Bu çıplak hayatlar, egemen karşısında savunmasızdır. Buna göre, varlığı için tehdit oluşturan insanları yurttaş değil düşman olarak gören iktidar onları gerek kaybetme gerek faili meçhul cinayetler yoluyla yasal koruma alanının dışına çıkarır. Bu bakımdan, istisna halinde sistemin hedefi olmak, düşünüldüğü gibi çoğu zaman siyasal faaliyet içinde bulunmayan yurttaşlara kadar uzanabilir. Agamben (2010: 166), bu durumu şu şekilde ifade ediyor: “Modern totalitarizm, yalnızca siyasal muarızların değil, siyasi sistemle bütünleştirilmeye direnen toplumun tüm kesimlerinin tasfiyesine olanak tanıyan yasal bir iç savaşın olağanüstü hal aracılığıyla yerleştirilmesi” olarak tanımlanabilir.

Bu bakımdan, Türkiye'nin 90'lı yılları totalitarizmin vücut bulduğu bir istisna haline işaret etmekte; Kürtler ise çıplak hayatlar olarak adeta bir "olağan şüpheli" olarak görülmektedir. Kürtler, dönemin olağan şüphelileri olarak eser boyunca farklı karakterler üzerinden dillendirilmiştir. Nihat Astsubay karakterinin tetikçi karakteri üzerinden yorumlanması bu bakımdan ibretliktir: "Kürtleri "Orman memelisi!" diye aşağılar, astı olanların hoşuna gitmeyen bir davranışını gördüğünde, sesinde kınama tonuyla, "Değişik!" diye seslenirdi onlara" (52). Tetikçi hem bağlı olduğu İslami örgüt hem de derin devlet için cinayetler işlerken, devletin Kürtlere bakışını kendi içinde sürekli olarak sorgular:

"Ne olursa olsun, devlet bir Kürt'ten asla sonuna kadar emin olamazdı. Bugüne dek kendisine kurulan çeşitli tuzakları her seferinde atlatmayı becermiş, hiçbir yemi yutmamıştı. Gene içlerinden, şimdilik, diyorlardı herhalde, şimdilik imtihanı geçti, ama Kürt bu, belli mi olur? Kürtler ne zaman belli olacaktı?" (121).

Eserin ana kurgusunda faili meçhullerin sembolü olarak seçilen Anter'in yaşam öyküsü üzerinden Kürt meselesine daha derinlikli bakmak gerekir. Anter, Bozarslan'ın (2006: 363) "sorunlu uyanış dönemi" olarak adlandırdığı 1961-80 arası dönemde son derece önemli etkisi olmuş Kürt entelektüeldir. Bu döneme kadar, Kürt sorunu Erken Cumhuriyet döneminin sancıları içerisinde gelişen Ağrı isyanı, Dersim isyanı, Şeyh Sait isyanı gibi pek çok isyanla karakterize olmuş; resmi tarihte bu isyanlar ya gerici/irticai hareketler yaftasıyla İslami kalkışmalar olarak kayda geçmiş ya da medeniyeti; yani cumhuriyeti reddeden ilkel ve rejim düşmanı başkaldırıları olarak görülmüştür. Bu bakımdan, Kürt aktivizmi, uyanış dönemi olan 1960'larda solun güçlenmesi ile sola eklemlenerek vücut bulmuş, 1980 sonrasında ise Kürt siyasi hareketi ya da Kürt milliyetçiliği gibi adlandırmalar altında kısmen soldan ayrışan özgün bir mücadele hattı izlemiştir. Bu bakımdan Anter, önceki kuşak Kürt aydınlarının muhafazakâr eğilimlerinden farklılaşan, sol eğilimli bir kuşağın temsilcilerindendir.

Anter, 1959'da *İleri Yurt* dergisinde Kürtçe yayınlanan *Qimil (Kımlı)* şiiri nedeniyle dava konusu olmuştur. Hem Kürtçe bir şiir yazılması hem de şiirin sonundaki Türkçe şekliyle "Üzülme bacı, seni kıyımdan kurtaracak kardeşlerin yetişiyor artık" ifadeleri bir isyan bayrağı gibi görünmüş, milliyetçi tepkilerle karşılanmıştır. Anter ve arkadaşlarından oluşan Kürt aydınlar grubu, bilinen adıyla 49'lar (biri hapiste ölen 50 kişi), yargılamalar sonucunda tutuklanır. "Devletin birliğine zarar vermek ve tehlikeye atmakla devletin egemenliği altındaki toprakları parçalara ayırma faaliyetlerinde yer almak" suçundan yargılanan aydınlar, uzun bir yargılama sürecine maruz kalmıştır. 60'lar boyunca yazarlık faaliyetlerine farklı dergilerde devam eden Anter, bu dönem Türkiye işçi

Partisi'ni (TİP) desteklemiştir. Gerek parti içinde gerekse yayın çevresindeki Türk aydınlara Kürt sorununa eğilmeleri gerektiğini sıklıkla hatırlatan Anter, *Hatıralarım* (2011) eserinde bu durumu şöyle izah eder: “Ben bu arkadaşlara, Kürt sorununun Türkiye'nin temel sorunu olduğunu, daha baştan bu sorun ele alınmazsa, başka hiçbir sorunun çözülmeyeceğini ve aynı zamanda dinamik Kürt millî potansiyelinin kazanılmayacağını savunuyordum.”

Kürt Hareketinin ilk özerk ve legal yapısı olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) da kurucularından olan Anter, DDKO'ya açılan davalar nedeniyle yargılanır ve 32 ay hapiste kalır (Yavaşca, 2013: 59; Alış, 2010). Anter, 12 Eylül Darbesi'nden sonra da kısa bir süre tutuklu kalmıştır. Anter bu süreçte, silahlı bir mücadelenin başarılı olamayacağını savunarak dönemi içerisinde şiddet hattını savunan gruplara şüpheyile yaklaşmış; barışçıl bir tutum izlemiştir. 1974'te cezaevinden çıktıktan sonra 1987 yılına kadar hiçbir siyasi harekete ya da oluşuma katılmayan Anter, köyünde inzivaya çekilmiştir. Her ne kadar PKK'nın kurulması ile yükselen Kürt milliyetçisi dalgadan etkilense de yaşamı boyunca barışçıl söylemlerini sürdürmüş, legal bir siyaset hattını takip etmiştir. 1990 senesinde Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kurucu üyeliğini yapmış olması, barışçıl siyaset hattının; parlamenter siyasete olan inancının göstergesi olarak görülebilir (Alış, 2010). 1992'de Anter gibi yaşamı boyunca radikalizmi değil barışçıl bir siyaseti savunan bir figürün bile katledil(ebil)mesi, 90'ların karanlığını ve tahammülsüzlüğünü göstermesi açısından sembolik ve büyük bir öneme sahiptir ki bu bakımdan Mungan'ın pek çok faili meçhul içerisinde Anter'i bir sembol olarak seçmesi bir tesadüf olmasa gerektir.

995 km'de Anter'i imleyen karakter olan Saim Baran'ı kimin öldürdüğüne dair oklar devleti gösterirken Nihat Astsubay, onu herkesin devletin öldürttüğünü düşünmesini “zahmetsiz kazanç” olarak değerlendiriyor ve ekliyordu: “İspatlanamadığı sürece varsın devletten bilsinler, şüphe devletin gücünü devleştirir, korkuyu büyütür” (51). Böylece faili meçhulün devletin ‘gücüne katkı sağladığını’ ifade etmiş olur. Baran'ın öldürülmesi sadece devletin değil Hizbullah'ın da işine gelmiştir. Tetikçi ile konuşan Hizbullah'ın Hoca'sı, onun ölmesinden duyduğu mutluluğu eserde şu sözlerle ifade eder:

“Yetmiş senedir insanların aklını, fikrini, ruhunu zehirlemiş bir mürteti dünyanın defterinden silmişsin. Ümmetimi dinden imandan eden, kim bilir kaç yolunu şaşırmış gafili dağdaki eşkıyanın kucağına atan bir kâfir daha eksildi senin sayende. Şeytanın fısıltılarına bel bağlamış kişilere bir darbe daha indirdin. Kuvvetli bir darbe! Allah katında kıymetinin misliyle bilineceğinden hiç şüphen olmasın!” (94).

Mungan, eserde Saim Baran cinayeti üzerinden derin devleti işaret eden JEM, TAK, Rejim, Gölge gibi farklı birim adlandırmaları ve bu birimlerin farklı kademelerinde görev alan Eğitimci, Sorgucu Polis Çopur, Nihat Astsubay, Kartal Yüzbaşı, Vezir karakterleriyle derin devletin işleyişine ve görevlilerinin ruh haline göndermelerde bulunur. Bu yapı ve kişilerin çokluğu, derin devletin çok katmanlı ve karmaşık yapısına da bir göndermedir aynı zamanda. Mungan bu yapılar arasındaki çekişmelere de yer verir kitabında: “Uzun zamandır bölgede Millî istihbarat Teşkilâtı, JEM, Emniyet arasında bir güç çekişmesi olduğu, bu masadakiler dâhil olmak üzere ilgili herkesçe bilinirken hala böyle bir şey yokmuş gibi davranmalarını görmek şaşırtmamıştı onu” (181). Hatta devlet, gizli faaliyet yürüten resmi kurumları takip etmek için üst bir kurum olarak “Gölge” adında bir yapı da kurmuştur:

“Özellikle itirafçıları, pişmanlık yasasından yararlananları, korucuları, devletle işbirliği yapan bazı Kürtleri yakın takibe alan, devletin hiçbir zaman tam olarak güvenemediği, çift taraflı çalıştığından kuşku duyduğu kişileri adım adım izleyen, emniyet içinde gizli bir grup oluşturulduğu fısıltı düzeyinde konuşuluyordu. Herkesin birbirini göz hapsinde tuttuğu, adım adım izlediği bu kurt dumanı ortamda Gölge’dekilerin işiyse ayırım gözetmeksizin herkesi birden takip etmekteymiş” (49).

Devlet içindeki bu ‘derin’ yapılar 90’larda bölgede sık sık köy baskınları da gerçekleştirmiştir. 995 km’de, bu baskınlardan birinde Eğitimci’nin köy baskınlarına katılacak infaz timlerine nasıl davranacaklarını açıkladığı sözleri ‘çıplak hayatlar’ olarak Kürtlere bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir:

“İtaat istiyorsan korku salacaksın, efendiliği başka yere sakla. Yumuşak davranarak onlara ulaşamazsın, onlara güzellikle bir şey öğretemezsin, onların aradıkları dil otoritenin dilidir. Anladıkları tek dil de budur. Hayvan terbiye eder gibi davranacaksınız. Hep emir kipiyle konuşacaksınız. Anladınız mı?” (60).

Eğitimci’nin Vezir için söyledikleri ise o dönemde devletin bölge halkına bakışına ve derin devletin işleyişine çok önemli göndermeler içerir:

Vezir’in kaç askeri darbe görmüş, ülkenin derin katlarında iğneyle kazarak kurduğu o hava geçirmez gizlilik dünyasına çok yakıştığını düşünürdü hep. Onun tutkulu bir istihbarat stratejisti olarak uygulamalarda rutin dışına çıkmayı Yakup Cemil’in mirası saydığını, Teşkilat-ı Mahsusa’nın kurucusu Fikret Oktay’ın izinden giden bir zihniyetin takipçisi olduğunu biliyor. “İmparatorluk bakiyesi” dediği bölge insanını, Arapları, Kürtleri, Süryanileri küçümser, onları “vatanın kalkınma hamlelerini geciktiren, muasır medeniyetler seviyesine ulaşmamızı engelleyen fazlalıklar” diye tanımlardı (217).

Tetikçinin, sorgucu polisin tekniklerini yorumladığı kısım ise işkence olgusunun sıradanlığına vurgu yapar:

“Bak insan enkazı, bu berbat teşkilatın elindeki en kötü adam benim! Düşün ben bile hala alışamadım bende ki kötülüğe! Sana bu gece yapacağım tek iyilik bunu baştan söylemektir, bunu bil! Dolayısıyla bir an önce konuşmaya başlasan iyi edersin. Ben kolay yorulmam, ama sen çok çabuk tükenirsin. Tecrübeyle sabit. Tecrübe dedim de, daha önce hiç anandan doğduğuna pişman oldun mu? Eğer olmadıysan ilginç bir tecrübe seni bekliyor baştan söyleyeyim” diyerek pis pis sıtırdı (116).

Bu korkunç tabloyu, 90’ların korku ve şiddet iklimini sadece 90’lara has bir durum olarak görmek Mungan’ın görüşüyle mümkün değildir. Faili meçhul cinayetler ve insan hakları ihlalleri, 2000’ler ve sonrasında da yaşanmaktadır. Mungan, Erbay’la (2023) yaptığı söyleşide, 90’ları hatırlatmanın içinde yaşadığımız çağa ilişkin tehlikeye de işaret ettiğini şu şekilde vurguluyor:

Diyarbakır’da başlayan bir hikâyeyi anlatıyor ama kitabın teması 90’ların ikliminin çok da değişmediğini, hâlâ sürdüğünü gösteriyor. Yani ben Musa Anter cinayetini anlatıyorum demiş olabilirim. Ama siz isterseniz Tahir Elçi cinayeti diye de okuyabilirsiniz. Çünkü bu süre uzun bir zaman dilimini kapsayan kayıplar, ölümler, cinayetler zinciridir.

Görüldüğü üzere, Mungan’ın ifadeleriyle, “at izinin it izine karıştığı”, herkesin birbirinin avı olduğu” (26) zamanlar Türkiye’nin siyasi tarihinde 90’larla sınırlı kalmamıştır. Bu bakımdan, eserde faili meçhullerin yakın ve güncel bir tehdit olarak ve 90’ların politik şiddetinin bitmemiş, hala süregelen bir süreç olarak “hatırlatılması” altı çizilmesi gereken bir husustur. Süreyya Evren’in (2023) Mungan’ın eserine ilişkin ifadesiyle, “Geçmiş sana söylüyorum, bugün sen anla”nın romanıdır bu eser. Bu nedenle 995 km, 90’ları anlatan bir roman olmasına rağmen 90’lar (geçmiş) üzerinden 21. yüzyılı (bugünü) anlamlandıran bir çalışmadır.

3. RADİKAL İSLAM’IN SÖYLEDİKLERİ

“İnşallah, Maşallah, Hizbullah”

Eserin merkezinde, Mungan’ın “Cihadın Askerleri” olarak isimlendirdiği, esasında Hizbullah olan örgüt vardır. Kitabın anti-kahramanı Hizbullah militanı olup örgütün “gizli amaçları” için derin devlete yerleştirilmiş; Saim Baran cinayetini de bizzat işlemiştir. Anti-kahramanın iç sesi ve örgüt üyeleriyle görüşmeleri, örgüte dair ayrıntılı bilgileri okuyuculara verir. Hizbullah Türkiye’de Radikal İslamcılığı savunan bir yapıdır. Radikal İslamcılarının netleşmesi, 1970’li yılların ikinci yarısına tekabül eder.

70'li yılların ikinci yarısından itibaren gözlemlediğimiz bu grup, düzen karşıtı bir tavır takınmakta ve şeriata dayalı bir “İslam Devleti” kurulmasını istemektedir. Radikal islamcılar aslında Milli Görüş içerisinde faaliyet yürütmüş ancak bir süre sonra bu hareket beklentilerini karşılamamaya başlamış ve İran Devrimi'nin de etkisiyle radikalleşmişlerdir. Ruşen Çakır, İslam Devleti'nin nasıl kurulacağı hususunda kafası karışık olan Radikal islamcılar'ın İran İslam Devrimi sonrası, tıpkı İran'daki gibi İslam Devleti'ni devrimle kurmayı amaçlamaya başladıklarını belirtir (1994: 157). Radikal islamcılar, Türkiye'deki İslami partileri revizyonist ve düzen taraftarı olmakla suçlamakta ve İslami bir devrimi hedeflemektedirler (Koca, 2021: 44). Nitekim Hizbullah'ın kurucusu Hüseyin Velioğlu, Milli Selamet Partisi (MSP) içerisinde faaliyet yürütmüş ve başarılı olamayınca 1979 yılında Batman'da Hizbullah'ı kurmuştur. Hizbullah'ın da içerisinde olduğu Radikal islamcılar kabaca tüm Müslüman ülkeleri kapsayan ve Kur'an merkezli beynelmilel ve devrimci bir İslam Devleti kurma amacındadırlar. Hizbullah isminin doğuşu ise Mehmet Kurt'un tez çalışması (2014: 59) kapsamında yaptığı saha görüşmelerinde örgütün eski militanlarından biri tarafından şu şekilde aktarılmıştır: “Hizbullah mensuplarının topluca düğünlere katılıp ‘İnşallah, Maşallah, Hizbullah’ şeklinde sloganlar atıp halay çekmeleri neticesinde onlara başka insanların Hizbullah demesi neticesinde oluşmuştur.”

Türkiye'de Radikal islamcılar'ın 70'lerin sonuna doğru belirginleşmesi dünyadaki diğer radikal İslami hareketlerle uyumludur; zira bu süreçte Afganistan, İran, Mısır, Suriye, Pakistan gibi ülkelerde Radikal islamcılar'ın yükselişi söz konusudur (Yeşil, 2016: 437). Hatta o dönem “İran, Afganistan, Pakistan, Sıra Sende Müslüman!” Radikal islamcılar'ın temel sloganlarından. Özellikle İran'daki devrim diğer Müslüman ülkelerde heyecan yaratmış ve İran diğer ülkelere rejimi ihraç etmek bağlamında örnek ülke olmuştur. Nitekim eserde de Cihadın Askerleri'nin bazı üyelerinin İran'a gittikleri ve orada gizli bir şekilde nasıl faaliyet yürütüleceğine dair taktikler öğrendikleri belirtilir:

İran'a gidenlerin öğrendikleri ilk şey takip taktikleri değil miydi! Birini takip etmenin veyahut seni takip edeni atlatmanın usul ve taktikleri. Polisin taktiklerinin, hesaplarının nasıl boşa çıkarılacağı. Şûra'dan mollalar Urmiye, Salmas, Tebriz üzerinden Tahran'a uzanan yolculuklar sonrasında vardıkları eğitim kamplarında öğrendikleri istihbarat usullerini, örgütsel taktikleri burada müminlere öğretiyorlardı. Onlar akıl oyunlarını, istihbarat hamlelerini iyi bilirlerdi (51).

Bununla birlikte Radikal islamcılar her ne kadar “beynelmilel İslam Devleti”ni amaçlasalar da Şii merkezli İran'ın öncü olmasından rahatsız olurlar. Eserde bu rahatsızlığa şu ifadelerle yer verilmiştir: “İranlıların Şiiliğinin Cihadın Askerleri'ndeki mollaların da içine sinmediğini, cemaat içinde huzursuzluklara

yol açtığını biliyordu. Devletle de İranlılarla da kurdukları ilişkinin mecburi ve geçici olduğu bilinse de bu durum herkesi diken üstünde tutmaya yetiyordu” (53-54). Dolayısıyla İran’la pragmatik bir ilişkinin kurulduğu, zamanı gelince de bağın koparılacağına altı çizilmiştir.³

Radikal İslamcılarının teorik açıdan beslendiği isimler Seyyid Kutub, Ali Şeriatî, Hasan El Benna’dır. Mungan, anti-kahramanın ağzından bu teorik etkiye şu şekilde yer verir: “Ne zaman bir yola çıksa Seyyid Kutub’un Yoldaki İşaretler kitabı düşer aklına (...) Ali Şeriatî, Hasan El Benna, Seyyid Kutub kitaplarını sessiz bir iştiaak içinde okuyup kendini zorlaya zorlaya yazılanları anlamaya çalışırdı” (24, 137). Ayrıca eserde Hizbullah üzerine araştırma yapan gazeteci Umut, Hizbullah’ın selefi gruplardan etkilenişini şu şekilde anlatır: “Cihadın Askerleri’nde İhvanî ve Selefi argümanlarla biçimlenmiş bir devlet karşıtlığı var. Zaten teşkilatlanma ve eylem modelleri Mısır merkezli İhvan hareketinden alınmışa benziyor” (166-167).

Her ne kadar Hizbullah 1979’da kurulsun da sesini duyurması için 90’lı yılları beklemesi gerekecekti. Derin devlet, özellikle 90’larda eylemleri artan PKK’ya karşı Hizbullah’ı kullanmak istemiştir (Çakır, 2011: 88). Hizbullah da bu fırsatı kullanarak bölgede etki alanını genişletmeyi hedeflemiştir. Devletin Hizbullah’ın eylemlerine göz yummasını Mungan şu ifadelerle ele alır: “Onlarda [Cihadın Askerleri] tim çok, tetikçiler, bıçakçılar, satırcılar ... Sırf dağdakilerin [PKK] bölgedeki gücünü zayıflatacaklar diye devlet onların memleketi parça parça doğramasına ses çıkarmıyor” (213). Ancak Cihadın Askerleri’nin; aynı zamanda eserin anti-kahramanının da Hoca’sı, devletle olan ilişkinin ortak düşmana (PKK) karşı kurulan geçici bir iş birliği olduğunun farkındadır:

“Devletle bizim aramızdaki bu nişan-düğün günleri çok sürmez, bu sulh bir gün bitecek, sıra bize de gelecektir. Malum, bizimki dava ortaklığı değil, düşman ortaklığıdır. Bizim cenahımızdaki maksat az verip çok almaktır. İlahi rızaya kavuşana kadar kat edilmesi gereken yollar, sineye çekilmesi gereken çileler, zaruri, mecburi haller vardır. Biliyoruz ki mürtet örgütlerle mücadelede biz onlar için geçici bir vasıtayız sadece, ilk fırsatta gözden çıkarılacak bir vasıta... Ama biz de kendi davamız, kendi

³ Türkiye’nin yanı sıra Lübnan’da da Hizbullah adında bir örgüt vardır. Türkiye’deki Hizbullah Kürt ağırlıklı olup Sünnî-Şafîî bir yapıda iken İran’ın desteklediği Lübnan’daki Hizbullah ise Şîî temellidir. Özellikle Sünnî dünyadan devrim sonrası İran’ın dünyanın İslam liderliğine soyunduğu ve rejiminin yanı sıra Şîîliğini de ihraç ettiğine dair eleştiriler söz konusudur. Nitekim Suudi Arabistan’ın *Rabita* adlı kuruluşla İran ve Şîîliğe karşı Sünnî ve Vahhabî grupları örgütlemek için birçok ülkede İslami oluşumları finanse ettiği iddia edilir. Türkiye’de ise Salih Özcan ve *Hilal* dergisi ile Hilal Yayınları’nın 1970’ler ve 1980’ler boyunca faaliyetleri buna örnek verilebilir. Bkz. Özkan, 2020: 141-143.

hedeflerimiz için onları bir vasıta olarak kullanmıyor muyuz?”
(95).

Yukarıdaki sözlerle devletle geçici iş birliği meşrulaştırılmaya çalışılmış ve bu iş birliğinin şartlar çerçevesinde geçici ve pragmatik olduğu vurgulanmıştır. Üstelik Hizbullah ile devlet arasındaki iş birliği ‘samimi’ olsa bile, bir süre sonra bunun kopacağını anti-kahraman söyler zira ona göre devlet Kürtlere tam olarak güvenmez: “Ne olursa olsun, devlet bir Kürt’ten asla sonuna kadar emin olamazdı” (121). Bir anlamda kahraman, devletin Kürtlere şüpheyile baktığını, hiçbir zaman Türklerin seviyesine çıkamayacağını, bir önceki bölümdeki alıntıda da vurgulandığı üzere, dolaylı olarak ifade eder.

4. BİR ŞİDDET KAYNAĞI OLARAK HİZBULLAH

*“Ahiret korkusu insanları Müslüman yapmaya
yetmiyor, tabanca korkusu da gerek bunlara”*

995 km’de faili meçhulleri ya da başka bir deyişle Hizbullah’ın şiddet eylemlerini görüyoruz. Eserde Hizbullah’ı imleyen Cihadın Askerleri’nin askeri kanadı olan ‘Cemaatin Oğulları’nın üyesi olan tetikçi, örgüt tarafından “tesbih çeken elin kıymeti ayrı, tetik çeken elin kıymeti ayrı” (140) ifadesiyle uzun süre örgütün silahlı kanadı için hazırlanmıştır. Tetikçi de atış talimlerindeki başarısıyla buna layık olduğunu göstermiştir:

Atış talimlerinde atıcı olarak ilk denendiğinde, “Uzağa ateş ederken baskın gözünün sağ mı, sol mu olduğunu baştan bileceksin, bilip de gözünü tetiğe öyle yerleştireceksin. Hedefini kible tayin eder gibi tayin edeceksin” denmişti kendisine. Katıldığı bu atış talimlerinde aslında iki gözünün birden baskın olduğu anlaşıncı, bir kez daha cihad yolunda seçilmiş olduğuna ikna olmuştu içi; ne de olsa herkesin iki gözü birden baskın olmazdı; Allah bu gözleri ona sebepsiz vermemişti, bu bir çift baskın göz onun seçilmişliğinin delaletiydi (139-140).

Anti-kahraman bu ‘seçilmiş’ özelliğiyle örgütün imzası sayılan enseye tek kurşunla infazlara başlamış ve Saim Baran cinayetiyle örgüt için 41 kişiyi öldürmüştür. Örgütün bu kadar kolay bir şekilde kendisi için insan öldürecek neferler yetiştirmesinde şüphesiz örgüt içi eğitimin rolü büyüktür. Kurt (2014: 166), Hizbullah’ın örgüt içi kitap ve romanlarında öne çıkan en belirgin temalardan birinin “tavizsiz, inanmış, adanmış ve davası” uğruna şehit olmak isteyen karakterler yaratması olduğunu söyler. Bir anlamda Hizbullah örgüt için şehadet çağrısı yapar. Mungan’ın eserde kullandığı ibni Teymiyye’nin “Düşman ne yapabilir ki bana, öldürülmem şehadet, sürgün edilmem hicret, hapsedilmem hizmettir” (69) ifadesi örgüt üyeleri için adeta şiarı dönüşmüştür. Eserin anti-kahramanı tetikçi de hapse girenlere şu sözlerle imrendiğini ifade etmiştir.

İlk zamanlarında mahpusa düşen müminlerden imrenerek söz edildiğini duyardı. Yusuf'un atıldığı kuyuya benzetilen mahpushaneye “Medrese-i Yusufiye” denir, yolu mahpushaneden geçmiş kişilere de, “gönlü de, imanı da Medrese-i Yusufiye’de pişmiş, orada irfana ermiş” diye hayranlık belirtilirdi. Bir gün o da Yusuf gibi oraya atılır mıydı acaba, diye hayal ettiği toy zamanlarını hatırladı (68-69).

Böylece Hizbullah, örgüt içi eğitimle ya da Althusserci anlamda “ideolojik aygıtlar”ıyla bireyi “taşıyıcı” ya da “fail” (*agency*) (Eagleton, 2011: 192) konumuna getirmiştir. Bu ideolojik eğitimle, Bir kere daha Arendt’in *Kötülüğün Sıradanlığı*’nı hatırlatır şekilde Nazi Hukukuna göre hareket eden Adolf Eichmann gibi, ‘görevini’ yapan neferler yetiştirir örgüt. Başka bir deyişle Hizbullah, Rakel Dink’in (2007) Hrant Dink’in öldürülmesini anmak için yazdığı mektubunda belirttiği “bir bebekten bir katil yaratan” karanlığı ve Behçet Çelik’in (2023) kitaba ilişkin köşe yazısındaki ifadesiyle “bir yetimden tetikçi yaratan karanlığı” bu şekilde örmektedir. Eserde de tetikçinin ‘kötülüğünün sıradanlığı’ şu şekilde vurgulanır:

Ona şöyle bir bakan kişi sessiz, kendi halinde, sıradan bir köylü derdi onun için, mazlum bir köylü, feleğin sillesini yemiş, ezik, gariban bir adam! Ertesi gün bütün gazetelere manşet olacak gazeteci-yazar Saim Baran’ın faili meçhul bir cinayete kurban gittiği haberinin başoyuncusu olduğu, olabileceği o an ona bakan kimsenin aklının ucundan bile geçmezdi (23).

Mungan verdiği bir söyleşide otobüste yanınızda oturan, kahvede birlikte çay içtiğiniz herhangi birinin katil olabileceğini belirtmek için anti-kahramanı özellikle sıradan bir insan olarak tasvir ettiğini söyler (İplikçi, 2024). Dolayısıyla Hizbullah gibi birçok yapının yarattığı sıradan insanlar aramızdadır ve ‘davaları’ için insan öldürmektedirler ve bu kişiler çoğunlukla bulunamazlar. Böylece Türkiye’nin faili meçhuller tarihinin müsebbibi “nefer”ler yaratılmaktadır.

Hizbullah’ın şiddet eylemleriyle amaçladığı, “tağuti düzeni” yıkmak ve yerine “devr-i saadeti” kurmaktır. Bu bağlamda tağuti düzeni yıkmak için “dar’ül harb” ilan etmiştir. İslam’a göre “tağuti düzen” Allah’ın hükmüyle ya da Kur’an’la yönetilmeyen tüm rejimler için kullanılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye Devleti, Hizbullah’a göre “tağuti düzen” olmakta ve Hizbullah bu düzeni yıkmak için Türkiye’de “dar’ül harb” ilan etmektedir. Nitekim 2004’te yayımlanan *Kendi Dilinden Hizbullah* kitabında da örgüt varlık sebebini “gayr-ı İslami Laik Kemalist zulüm rejimi”ne karşı mücadele olarak tanımlamıştır (Bagasi, 2004). 995 km’de gazeteci Onur, tağuti düzeni, şariat düzeni dışındaki devlet düzenleri ya da şeytan düzeni olarak tanımlar ve Hizbullah’ın bu düzene yaklaşımıyla ilgili şunları söyler: “Tağuti devlete vergi vermeyi, onun eğitim kurumlarıyla ilişkisi

reddediyorlar, medeni hukukun onları bağlamadığını söylüyorlar, hatta dar'ül harbin camilerinde cuma namazının kılınmayacağını iddia ediyorlar. Bizleri de hizbuşşeytan olarak görüyorlar" (167). Hizbullah militanı anti-kahraman da söz gelimi devletin polisini "dar'ül harb'in polisi" şeklinde yaftalamaktadır. Hizbullah'ın Hoca'sı ise tağuti düzeni şu şekilde ele alır:

"Bildğin gibi zulümde perva göstermeyen laik devlet ve onun beşeri hukuku İslami mukaddesattan uzaklaşmış kişilerin infazını cinayetten sayıyor" diyor. "Allah uğruna yapılanların gözlerinde hiçbir hükmü yok! Beşeri hukuka bel bağlamışların dağıttıkları adaletten nasibimize bir hayır düşmediğini görüp öğrenmedik mi bunca zaman? Lakin Allah'ın emri ve izniyle bitecek elbet bu asr-ı zulüm! Bu modern ebuçehiller devri!" (101).

Hizbullah'ın şiddet eylemleriyle bu düzeni 'kaosa' çevirmeye çalıştığını ve bu kaostan kendi düzenlerini kurmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Anti-kahraman da kaosla insanları 'imana getirmeye' ya da devr-i saadeti kurmaya çalıştıklarını şu sözlerle ifade eder: "Allah'a toprakları Allah katında geri verilene kadar, dünya üstünde yeniden devr-i saadet kurulana kadar kimse hiçbir şeyden emin olmamalıydı. Sonunda Allah'a tam bir teslimle iman etmek için herkesin diken üstünde olması şarttı" (33). Hatta anti-kahramanımız başka bir yerde "korku"yu daha da spesifikleştirir ve "ahiret korkusu"nun insanları Müslüman yapmaya yetmediğini bunlara "tabanca korkusu"nun gerektiğini ifade eder (44). Bu şekilde eserde de çerçevesi çizilen Hizbullah'ın şiddet eylemleriyle kaos ortamı yaratılır.

Hizbullah şiddet eylemleri düzenlemekle birlikte bu eylemleri militanlarına belli bir 'düzen' çerçevesinde yaptırırlar. Bir şiddet eylemi düzenleyebilmek için örgütün çekirdek kadrosu olan Şûra'da yer alan mollalardan fetva almak gerekir. Anti-kahramanın Hoca'sı da bu Şûra'nın üyesidir: "Hoca'nın, Cihadın Askerleri'nin kuruluşundan beri örgütün çekirdek kadrosunda ve Şûra içinde yer aldığı cemaatin yüksek kadrolarında biliniyordu elbet. Şûra'ya girmek için molla olma şartı vardı ve her eylem için Şûra içinden birinden fetva alınması mecburiydi" (91-92). Üstelik örgütün gizliliği için Hizbullah hücre tipi yapılanmıştı ve kimin hangi şiddet eylemini gerçekleştirdiğini ya da kimin devletin içine sızdığını sadece Şûra üyeleri biliyordu. Eserdeki bilgilere paralel olarak, Kurt'un da tezinde belirttiği üzere (2014: 140-141), Hüseyin Velioğlu'nun Hizbullah'ın lideri olduğunu örgütün birçok militanı ancak Velioğlu'nun öldürülmesi sonrası televizyondan öğrenmiştir.

Devr-i saadet için mücadele ettiğini söyleyen Hizbullah'ın şiddet eylemlerinin hedefinde kimler var diye bakıldığında, epey geniş bir listeye ulaşılır. Örgütün şiddet eylemlerinin hedefinde olan grupları kabaca 'sıradan insanlar',

‘rakip İslami gruplar’ ve ‘PKK’ olmak üzere üçe ayırabiliriz. Başka bir deyişle Hizbullah kendisinden olmayan herkesi ‘öteki’ olarak görmekte ve onlara yönelik şiddetinin meşru olduğunu iddia etmektedir. Anti-kahramanın “Sen de ben de insanız ama kabuklarımız farklı” (74) ifadesi, Hizbullah’ın kendinden olmayanlara bakışını berrak bir şekilde ortaya koyar. Bir anlamda Hizbullah üyeleri, kendilerini diğer insanlardan üstün görmektedirler.

Gizli gizli içki içenler, berduşlar, fuhuş yapanlar, porno dergi-video satanlar, vakit namazlarını kılmayıp sadece Cuma namazlarını kılanlar, hatta namaz sırasında ellerini göbeğinin üstünde birleştirenler... Hizbullah’ın hedefindekilerdi. Özellikle bu kesimi yani “sıradan insanları” örgütün güzellikle ya da zorla kendilerine katmaya çalıştığını, bir anlamda ‘terbiye’ (Kurt, 2014: 137) etmeye çalıştıklarını gözlemledik. Terbiye olmazlarsa başkalarına ibret olsun diye katledilmesi gerekir örgüte göre. Bu kesim, onlara göre “mahşer günü kabir ahalisi” olup “kâfirlerle aralarında bir derece fark vardır” (30).

Sıradan insanların yanı sıra Hizbullah’ın hedefindeki kesimlerin başında rakip İslami cemaatler gelir. Hizbullah, diğer İslami grupları fesatçılık çıkarmakla, ümmeti bölmekle suçluyor, Allah’ın Partisi’ne (Hizbullah) katılmak varken tağuti düzene hizmet edenler olarak görüyordu. Dolayısıyla onların da katli gerekirdi. Kurt’un (2014: 55) belirttiği gibi, 1980’lerde Partiya İslamiya Kurdistan (PİK-Kürdistan İslam Partisi), İslami Cemaat ve/veya Hizbi İslami, Hareketa İslami, Fedaiyên Îslamê (İslam Fedaileri), Batman Fecir grubu, Menzil, Tevhid, Selam, Vahdet, İlim/Cemaata Ulemayên İslamê gibi İslami gruplar Doğu bölgesinde kitabevi veya medrese çerçevesine faaliyet yürütmüşlerdir. Üstelik kimisi de Hizbullah gibi şiddeti benimsemişti. Ancak Hizbullah iyi örgütlenmesinin ve devlet desteğinin de etkisiyle 90’larda diğer grupları elimine etti ve bölgedeki en baskın İslami örgüt haline geldi. 995 km’de anti-kahramanın diğer İslami gruplara tavrı şu şekildedir: “Batman’daki toy günlerinde rakip belledikleri diğer İslami gruplardan kişilere rastladıklarında, ‘Esselamu aleyküm’ yerine, ‘Allah’ın ölümü üzerine olsun’” anlamında ‘Saaleyküm’ dedikleri aklına geldi” (30).

Eserde, Doğu’da Hizbullah’ın yanı sıra devletle ilişkili olan Hayrullahçılar olarak anılan Fethullahçılar ve İman Neferleri olarak anılan Menzilciler de ele alınır. Gazeteci Kerem, Hizbullah, Menzil ve Fethullah gruplarının devletle ilişkisini şu uzun paragrafla ele alır:

Cihadın Askerleri onları [Hayrullahçılar] İslami mukaddesattan uzaklaşmış fesat grubu olarak nitelendiriyor. ‘Fesatçılar’ diye söz ediyorlar onlardan. Aralarında görünür bir düşmanlık yok gibi, ama ortak bir bağ da yok. Cemaatler içinde en hesap kitap bileni bu Hayrullahçılar galiba. Öncelikle çoğunlukla şehirli ve eğitilmişler... Onlara bağlı polisler, askerler, hâkimler, savcılar

var. Devleti içeriden yavaş yavaş kuşatıp yuvalanıyor, sinsî sinsî ilerliyorlar. Hayrullahçıların okumuş yazmış takımının, Avrupa görmüşlerinin devlet içinde yükselişleri, kilit noktalara getirilmeleri belli bir ölçüde kaygılandırıyor Cihadın Askerleri'ni. Ama belki de onları ileride kullanacakları günü bekliyor, fazla ses çıkarmıyorlardır, kim bilir. Hem sadece Hayrullahçılar da değil, İman Neferleri de devlet içinde yuvalanıyor. Misal 'Küçük Ağa' [muhtemelen Mehmet Ağar] dedikleri o bodur valinin İman Neferleri'nden olduğu açıkça biliniyor. Adamın öyle halim selim, mülayim görünüşü işin vitrini sadece, devlet içindeki en tehlikeli adamlardan biri olduğu söyleniyor. Cihadın Askerleri'yse her iki gruba da dış biliyor. Allah'ın partisine katılmak dururken, tağuti rejimin meclisine mebus sokmaya çalışmakla, ümmeti oyalamakla suçluyorlar (166).

Bu alıntıda da görüldüğü üzere, bu İslami grupların devletle ilişkileri aslında nüfuzlarını genişletmelerine imkân verir. Hizbullah, stratejik hamleler yaparak ve devletle ilişkisini güçlendirerek bölgede hâkimiyeti ele geçirmeye çalışır. Hizbullah'ın şiddeti sadece rakip İslami gruplarda değil, örgüt içi hesaplaşmalarda da kendisini gösterir. 1997'de eski örgüt mensuplarından 401 kişiyi acımasız bir şekilde katletmiştir (Aydın ve Taşkın: 2018, 401-402). Hizbullah'ın öldürdüğü eski mensupları arasında en ses getirenlerinden biri Konca Kuriş'tir. Mungan "İslami feminist" olarak ünlenen Kuriş'e eserinde yer vermiş, anti-kahraman onun öldürülmesine "Başını kapatmakla Müslüman olunmuyor, başının içi fazla açılmış o kadının. İyi oldu!" ifadesiyle göndermede bulunmuştur (99).

Hizbullah'ın şiddetinin hedefinde olan esas kesim ise PKK ve onun sempatanlarıdır. Aslında Hizbullah'ın kamuoyu tarafından tanınması 1991'de PKK ile çatışması sonrası olmuştur. Bu süreçte PKK diğer gruplar gibi Hizbullah'ı da tasfiye ederek bölgedeki hâkimiyetini korumak istemiştir. Ayrıca PKK, Hizbullah'ı devletin kendisine karşı bölgedeki son hamlesi olarak görüyor, devlet desteğinden dolayı bu örgütü "Hizbulkontra" olarak anıyordu. Hizbullah ise PKK'yı kavmiyetçi ve mürted örgüt olarak görüyor, yok edilmesi için mücadele veriyordu. Eserde, Hizbullah'ın Hoca'sı kavmiyetçiliği şu şekilde eleştirir:

"Unutmayın, bizim için dünyada bir Müslümanlar vardır, bir de kâfirler," diyordu. "Ümmeti bölmeyin. Biz ahaliye ümmet diye bakarız, ister Kürt, ister Türk, ister Arap olsun. Hangi dilde konuşursak konuşalım bizi Allah'a bağlayan yalnızca kalbimizin dilidir. Kavmiyetçilik ümmeti bozar. Kavmiyetçilik tağuti rejimlerin icadıdır. Allah'ın hükmüyle hükmetmeyen bütün tağuti rejimler yıkılana kadar sürecek bu büyük kıyamda böyle ayrılıklar, ikilikler yaratmak birliğimizi, gücümüzü zayıflatır; kalbimize, aklımıza, davamıza zarar verir" (72).

Hoca devlet ile iş birliği çerçevesinde dağdaki mürtetleri (PKK) devletin, düzdeki akıl hocalarını da Hizbullah'ın temizlemesi gerektiğini belirtiyor ve ekliyor: “Lakin onları öldürmek yetmez, ruhlarını da bedenlerinden sökmek gerekir amma artık Rabbin bahşettiği gücümüz ne kadarına yetiyorsa” (95). Hoca bu sözlerle bir anlamda, Hizbullah'ın PKK'ya karşı hınç ve nefretini net bir şekilde ortaya koyar.

Kitapta gazeteci Umut, PKK'nın Hizbullah'ın bölgedeki gücünü küçümsemediğini, diğer Kürt grupları tasfiye ettikleri gibi onları da kolaylıkla tasfiye edebileceklerine inandığını ancak başarılı olamadıklarını ifade eder. Nitekim Hizbullah, PKK'ya karşı görece başarı elde eder ve Diyarbakır, Batman, Mardin gibi şehirlerin bazı mahallelerinde kontrolü tamamen kazanır. Ancak Hizbullah'ın başarı kazanmasında yukarıda belirtildiği gibi devletin desteğinin katkısı önemlidir. Anti-kahraman, Hoca'sına bölgeye dair malumatları verirken, bazı militanların Çevik Kuvvet Merkezi'nde eğitim gördüğünü, bazı yapılarını Özel Tim görevlilerinin koruduğunu belirtir (101-102). Bununla birlikte, 90'lar boyunca bu iki örgütün savaşında yüzlerce insan öldürülür ve Doğu'da korku ve dehşet hâkim hale gelir. Bu dönemde bölgede ortalama her gün ikili arasında çatışma olur, söz gelimi sabah PKK ya da Hizbullah tarafından bir eylem gerçekleşmişse, öğleden sonra diğer örgüt mutlaka karşılık verir (Çelik, 2014: 123). 1991-1995 yılları arasında, ikili arasındaki mücadelede taraflar toplamda 700'e yakın kayıp verirler. Hatta dönemin DEP Milletvekili Mehmet Sincar da Hizbullah saldırısı sonrası öldürülür. Dolayısıyla bu mücadelede kaybeden bölge halkı olur. Mungan, eserinde bu kaybı şu örnekle anlatır: “Cihadın Askerleri'nin mezar eve gömdüğü iki kardeşin ana babasını da geçen yıl dağdakiler kurşuna dizmiş, düşün. Bu olayla ilgili taraflardan dinlediğim bütün hikâye burada. Yunan tragedyaları gibi!” (220).

PKK ile mücadelede desteklenen Hizbullah, Öcalan'ın 1999'da yakalanması sonrası görece PKK'nın pasifize olmasıyla devlet tarafından tasfiye edilmek istenir. Zira devlete göre Hizbullah “mürtet örgütle mücadele” için kullanılarak amacını yerine getirmiş ve artık tasfiye olması gerekmiş; yani “düğün-nişan günleri” bitmiştir. Devlet Hizbullah'ı temelsiz ve yapay bir örgüt olarak görmüş, eserde Diyarbakır Emniyet Müdürü'nün belirttiği üzere, “bir fiskeyle halledilebilecek mahalli bir çeteymiş” (161) gibi ele almıştır. Bu çerçevede, devlet Hizbullah'a yönelik operasyonlarını sıklaştırmıştır. Ancak şiddetin ucu devlete sıçrayınca kendi eliyle Frankeştayn yarattığının farkına varmıştır. Özellikle dönemin Diyarbakır Emniyet Müdürü Gaffar Okkan, örgüte yönelik baskıyı arttırmış, örgüt de 2001'de Okkan'ı infaz etmiştir. Eserde Hoca hem derin devlet hem de kendileri için Emniyet Müdürü'nün temizlenmesi gerektiğini söylemiş, zira Emniyet Müdürü her iki kesimin de işlerine “çomak sokmuştur.” Sonuç

olarak devlet, Hizbullah'ın Okkan'ı öldürmesi sonrası örgüte baskısını artırmış ve görece örgütü tasfiye etmiştir.

5. DOĞU VE BATI ARASINDA GAZETECİLİK

“Türkiye’nin Doğusu ile Batısının hatırladığı şeyler aynı değil”

Romanın ikinci bölümü, Batı’da yaşayan iki gazeteci üzerinden Doğu’ya odaklanıyor, Batı’dan bakınca Doğu’nun nasıl görüldüğünün izini sürüyor. Gazeteciler Kerem ve Umut ile Doğu’da görev yapan yerel muhabir Rojda karakterleri, gazetecilik mesleği üzerinden iki farklı coğrafyanın yansımaları veriyor. 90’ların ilk yarısında, *Özgür Gündem*, *Özgür Ülke* ve *Yeni Ülke*’nin onlarca yazar ve dağıtımıcısı öldürüldü ki Musa Anter de bu gazetelerin yazarlarından (Yılmaz, 2015: 310). Bu gazetecilerin öldürülmesi dönemin Başbakanı Süleyman Demirel tarafından şu sözlerle değerlendirilmişti: “Bunlar gazeteci kılığında militanlar, birbirlerini vuruyorlar. Devlet cinayet işlemez” (Fırat, 2018: 383). 1992 senesinde *Özgür Gündem* muhabiri Hafız Akdemir’in öldürülmesi ve ardından pek çok gazetecinin de katledilmesi altı çizilmesi gereken bir husustur. Eserde, Akdemir cinayetine Tetikçi ve Eğitmen arasındaki diyalogda şu şekilde değinilir:

Cihadın Askerleri’nin devletle ilişkisini açığa çıkaran basındaki ilk haberdir bu ve bunu yazan muhabirin derhal susturulması gerekiyordu. İnfaz sonrasında işler biraz sarpa sarmıştı, Hoca’nın olayın ayrıntılarına ilişkin sorusu üzerine, infazcının acemice davrandığından, büroda yangın çıkarmaya çalışırken fazla gürültü yaptığından, bunun üstüne durumdan şüphelenen komşuların polis çağırdığından söz ediyor (100).

Batı’daki gazetecilik evreni içerisinde, gazeteci Kerem’in Doğu’daki gelişmelere olan merakı yakın çevresinde yarı alay yarı hiciv konusu ediliyor. Yazar, eserdeki diyalogda iki bölge arasındaki farklılıklara şöyle değiniyor:

Çevresindekilerin “Türk olduğu halde Kürtlerden daha Kürt” diye takıldıkları Kerem de son yıllarda çalışmalarını tamamen Kürt sorunu, JEM, faili meçhul cinayetler üzerine yoğunlaştırmış, gazete camiası içinde lakabını da “Fahri Kürt”e çıkarmayı becermişti. Faili meçhullere ilgisini detektiflik merakına yoruyorlarsa da o, “Tüm ülke çapında toplam on dört binden fazla faili meçhul cinayetin on bir bininin OHAL bölgesinde işlenmiş olması gazeteci olarak ilgimi çekmeyecek de, ne çekecek arkadaşlar?” diye yanıtlıyordu (155).

Görüldüğü üzere, Doğu ve Batı arasında gazetecilik mesleği üzerinden ülke gündemine bakış pek çok konuda olduğu gibi farklılaşmış; ki Mungan da verdiği bir söyleşide Türkiye’nin Doğusu ile Batısının hatırladığı şeylerin aynı olmadığını söylemiştir (Erbay, 2023).

90'larda Doğu'da gazetecilik yapmak, dönemin şartları düşünüldüğünde Batı'ya kıyasla daha zordur. Zira siyasetçilerin, kanaat önderlerinin, sendikacıların yanı sıra bölgede gazeteciler de faili meçhul cinayetlere kurban gidebilmektedir. Nitekim Mungan da bölgedeki Kürt gazetecilerin art arda öldürülmesinden ve Kürt medyası üzerindeki baskıdan söz etmiştir (155). Diyarbakır'daki gazeteci Rojda'nın kayboluşunun akıbetini romanda açık bırakarak biz okurlara Rojda'nın faili meçhule kurban gittiği ihtimalini sorgulatmaktadır.

Mungan'ın kitaba sonradan eklediğini belirttiği ikinci bölümü aslında Doğu ve Batı arasındaki evrenin farklılıklarına pek çok gönderme içeriyor ve aslında eseriyle Doğu'ya bazı şeyleri sadece "hatırlatırken" Batı'ya bir parça "öğretmiş" oluyor. İki coğrafya arasında anlayış ve deneyimler arasında büyük farklılıklar var keza. Eserde de bu farklılıklar betimlemeler ve örneklerle işlenmiş. Söz gelimi Diyarbakır'da otobüste çalan müzik, o dönemde Doğu'nun ortamına dair genel bir kanı verir:

Muavin kolonya servisi yaparken, şoför de radyoyu açıyor, arsızcasına neşeli gevrek ağız söylenen bir türkü dolduruyor otobüsün içini. Bulundukları ortamın havasına hiç yakışmayan bu kıvrak türkü, herkesin birlikte tuttuğu bu adı konmamış ortak mateme sanki saygısızlık ediyormuş gibi bir his uyandırmış olmalı ki şoför de radyoyu kapatıp bir kaset koyuyor, baygın ve mütevekkil bir erkek sesinin ağlamaklı arabesk şarkısı dolduruyor bu kez otobüsün içini (25).

Doğu'daki bu "matem"e zıt olarak Adana'dan kalkan ve Alanya'ya doğru giden otobüste ise "düğün" havası vardır:

Bu sırada muavinin açtığı radyodan ortalığa yayılan şarkının oynak havası da iyice canını sıkmış, sinirlerini germiştir: "Haydi bütün eller havaya! Artık girdik hepimiz de havaya! Haydi bütün eller havaya!" Ön koltuklarda oturan bazı yolcuların koltuk kollarında parmaklarıyla ritim tuttuklarını, bazılarının da şarkının ritmine göre boyunlarını iki yana kıran hareketler yaptıklarını bulunduğu yerden bölük pörçük görebiliyor (114).

Aynı dönemde ve aynı ülkede Batı (düğün) ile Doğu (cenaze) arasındaki bu farklı bellek, aslında Batı ile Doğu'nun kopukluğun gözler önüne serer. Bu bakımdan, eserden yola çıktığımızda Doğu'nun ve Batı'nın arasındaki kültürel bellek farklarının derinliği ölçüsünde, Doğu'nun ve Batı'nın "hatırladıkları" da farklılaşacaktır.

6. SONUÇ

“Dünya mı küçük, biz mi her yerdeyiz?”

Eserin son bölümünde, anti-kahraman tetikçinin kendi deneyimine ve olanca cinayet tecrübesine rağmen, eline yeni silah tutuşturulmuş acemi bir ‘katil’ tarafından öldürülmesi trajikomik ama ağırlıklı olarak trajik bir *su testisi su yolunda* hikâyesini gösteriyor. Doğu’da muhabirlik yapan Rojda karakteri ise faili meçhuller üzerine bir araştırma yaparken kendisi de faili meçhule kurban gidiyor, yazar Rojda’nın akıbetini ucu açık bir hikâye olarak belirsizlikte bıraksa da anlaşılan genel olarak bu. Eserin Saim Baran karakteri üzerinden Anter cinayetine gönderme ile başlaması, anti-kahraman tetikçinin eserin sonunda kendisinin de infaz edilmesi, Rojda’nın akıbetinin sır olması nedeniyle eser bu üç faili meçhul cinayetin bir bileşkesi üzerinden ortaklaşıyor mesajını. Nitelim Mungan, kitabın ucunu bu şekilde bilerek açık bıraktığını zira faili meçhuller sisteminin hala devam ettiği mesajını vermek istediğini söylemiştir.

Kitapta Kartal Yüzbaşı ve tetikçinin Kervan Dinlenme Tesisleri’nde karşılaşması sırasında söylediği Yüzbaşı’nın “Vayy, sen burada ha! (...) Dünya mı küçük, biz mi her yerdeyiz?” (125) ifadeleri, derin devletin her yerdeliğine, yakın tehlikesine ve yaygınlığına işaret eder. 995 km’de Mungan; “Hoca”, “Eğitmen”, “Teyze”, “Tetikçi” gibi anonim isimler kullanarak aslında bize isimler değişse de sistemin benzer şekilde işlediğini anlatmak ister. Böylece Mungan 90’lar örneği üzerinden Türkiye’nin 100 yıllık faili meçhuller tarihini, sadece 995 km’yi değil, 783,562 km’yi de kapsayacak şekilde anlatır. Dolayısıyla her ne kadar Mungan 90’ları konu edinmiş olsa da aslında Türkiye’de geçmişte olan, bugün ve gelecekte de devam edebilecek bir “sistem” üzerine anlatı gerçekleştiriyordur.

Kitabın 2023’te yayımlanması yani Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 100. yılına denk gelmesi de manidardır. Denebilir ki Mungan, “Türkiye’nin yüzyıllık faili meçhuller tarihini” 100. yılda alegorik bir şekilde 995 km üzerinden anlatmıştır. Sonuç olarak tetikçilerin her yerde olduğu, kimsenin kimin gerçekten *kim* olduğundan emin olamadığı bu puslu ortamda sahici olan Mustafa Suphi’leri, Sabahattin Ali’leri, Abdi İpekçi’leri, Musa Anter’leri, Hrant Dink’leri, Tahir Elçi’leri vuran ‘kurşunlar’dır. Üstelik ‘sıradan insanlar’ın ya da biz okuyucuların bu kurşunların -kazayla ya da bilerek- hedefi olması da an meselesidir. Cumhuriyet’in birinci yüzyılının ikinci yüzyıla mirasının başka birçok şeyin yanı sıra faili meçhuller de olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Agamben, Giorgio (2010), “Olağanüstü Hal”, Çelebi, Aykut (Der.), Şiddetin Eleştirisi Üzerine (İstanbul: Metis): 165-175.

Agamben, Giorgio (2013), Kutsal İnsan, Egemen İktidar ve Çıplak Hayat (İstanbul: Ayrıntı) (Çev. İsmail Türkmen).

Ağtaş, Özkan (2012), “Sunuş”, Ağtaş, Özkan ve Özdiñç, Bişeng (Der.), Hakikat ve İnsan Hakları (Ankara: Dipnot): 7-19.

Alış, Ahmet (2010), “Üç Devrin Tanığı: Modern Kürt Siyasi tarihinin içinden Musa Anter’i Okumak”, <https://birikimdergisi.com/guncel/882/uc-devrin-tanigi-modern-kurt-siyasi-tarihinin-icinden-musa-anter-i-okumak> (05.02.2025).

Althusser, Louis (2003), İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (İstanbul: Metis) (Çev. Alp Tümertekin).

Anderson, Benedict (2011), Hayali Cemaatler (İstanbul: Metis) (Çev. İskender Savaşır).

Anter, Musa (2011), Hatıralarım (İstanbul: Aram).

Arendt, Hannah (2012), Kötülüğün Sıradanlığı – Adolf Eichmann Kudüs’te (İstanbul: Metis) (Çev. Özge Çelik).

Aydın, Suavi ve Taşkın, Yüksel (2018), 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi (İstanbul: İletişim).

Bagasi, İ. (2004), “Kendi Dilinden Hizbullah”, <https://huseyni-sevdam.tr.gg/Kendi-Dilinden-Hizbullah.htm> (07.02.2025).

Bora, Tanıl (2017), Cereyanlar (İstanbul: İletişim).

Bozarslan, Hamit (2006), “Kürtler ve Türkiye Devleti”, Kasaba, Reşat (Der.), Türkiye Tarihi 1839-2010 (İstanbul: Kitap Yayınevi): 353-378.

Brown, Wendy (2021), Halkın Çözülüşü- Neoliberalizmin Sinsi Devrimi (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Barış Engin Aksoy).

Bulut, Özgün Enver (2023), “995 km Boyunca Ülke Tarihi”, <https://birikimdergisi.com/guncel/11542/995-km-boyunca-ulke-tarihi> (07.02.2025).

Çakır, Ruşen (1994), Ayet ve Slogan Türkiye’de İslami Oluşumlar (İstanbul: Metis).

Çakır, Ruşen (2023), “Murathan Mungan 995 km kitabını anlattı”, https://www.youtube.com/watch?v=eaHogxXt_3M (07.02.2025).

Çakır, Ruşen (2007), “Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye Hizbullahı”, Nisan, 2016, Birikim.

Çakır, Ruşen (2011), Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği (İstanbul: Metis).

Çamlıbel, Cansu (2023), “Murathan Mungan: Türkiye’nin sağcısıyla solcusu çok benziyor; aynı kumaştan ceket giyiyorlar, birinin ceketi soldan düğmeleniyor, diğerininki sağdan!”, <https://t24.com.tr/yazarlar/cansu-camlibel/murathan-mungan-turkiye-nin-sagcisiyla-solcusu-cok-benziyor-ayni-kumastan-ceket-giyiyorlar-birinin-ceketi-soldan-dugmeleniyor-digerininki-sagdan,41800> (07.02.2025).

Çelik, Adnan (2014), “1990’lı Yılların Olağanüstü Hal Rejimi ve Savaş: Kürdistan Yerellerinde Şiddet ve Direniş”, Toplum ve Kuram (Lêkolîn û Xebatên Kurdî), 9: 99-146.

Çelik, Adnan (2016), “Kürdistan Yerellerinde 90’ların Savaş Konfigürasyonu: Baskı, Şiddet ve Direniş”, Uysal, Ayşen (Der.), İsyan, Şiddet ve Yas: 90’lar Türkiye’sine Bakmak (Ankara: Dipnot): 71-114.

Çelik, Behçet (2023), “Bir Yetimden Tetikçi Yaratan Karanlık”, <https://www.k24kitap.org/bence-yilin-kitabi-995-km-bir-yetimden-tetikci-yaratan-karanlik> 4416 (03.02.2025).

Çetin, Vedat (2014), “Toplumu Sindirme Yöntemi Olarak Faili Meçhul Cinayetler ve Kent Baskınları”, Toplum ve Kuram (Lêkolîn û Xebatên Kurdî), 9: 147-177.

Dede, Kadir (2021), Edebiyatın Ulusu Ulusun Edebiyatı - Erken Cumhuriyet Döneminde Ulus İnşası ve Roman (Ankara: Nika).

Della Porta, Donatella (2008), “Research on Social Movements and Political Violence”, Qualitative Sociology, 31 (3): 221-230.

Dellaloğlu, Besim (2020), Poetik ve Politik – Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi – (İstanbul: Timaş).

Dervişcemaloğlu, Bahar (2024), “Murathan Mungan’ın 995 Km Romanında Anlatma Tekniği”, Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 12 (24): 76-91.

Dink, Rakel (2007), “Rakel Dink’ten Hrant Dink’e Mektup”, <https://bianet.org/haber/sevgiliye-mektup-90620> (07.02.2025).

Eagleton, Terry (2011), *İdeoloji* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev. Muttalip Özcan).

Erbay, Vecdi (2023), “995 km’de Türkiye’nin yakın tarihi”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/995-kmde-turkiyenin-yakin-tarihi-makale-1641951> (07.02.2025).

Evren, Süreyya (2023), “Hafta Sonu Bir Yere Gitmeden Yapılan 995 Km”, <https://www.k24kitap.org/hafta-sonu-bir-yere-gitmeden-yapilan-995-km-4368> (05.02.2025).

Fırat, Bahar Şahin (2018), “Türkiye’de Doksanlar: Devlet Şiddetinin Özgünlüğü ve Sürekliliği Üzerine Bir Deneme”, Çeğin, Güney ve Şirin, İbrahim (Der.), *Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları* (İstanbul: İletişim): 369-402.

Gürbilek, Nurdan (2023), *Örme Biçimleri- Bir Ters Bir Düz Fragmanlar* (İstanbul: Metis).

Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi (2013), *Konuşulmayan Gerçek: Zorla Kaybetmeler Raporu* (İstanbul: Anadolu Kültür Yayınları).

İnsan Hakları Derneği (2000), “Faili Meçhul Siyasi Cinayetler Genel Merkez Açıklamaları”, <https://ihd.org.tr/faili-mel-siyasal-cinayetler/> (06.02.2025).

İplikçi, Müge (2024), “Murathan Mungan 995 Km kitabını anlatıyor: Hikâyeyi nasıl yazdı?”, <https://youtube.com/watch?v=D9HLUrdc6X4> (07.02.2025).

Kepenek, Evrim (2024), “Murathan Mungan: Ülkenin pusulasının kuzeyi kayboldu, ibre durmadan dönüyor”, <https://bianet.org/haber/murathan-mungan-ulkenin-pusulasinin-kuzeyi-kayboldu-ibre-durmadan-donuyor-291051> (07.02.2025).

Koca, Bayram (2021), *Kürtler Aslında... Uç Sağın Kürtlere Bakışı* (İstanbul: İletişim).

Kongar, Emre (2006), *21. Yüzyılda Türkiye* (İstanbul: Remzi Kitabevi).

Köksal, Sırma (2023), “Polisiye kurguyla yazılmış buralı bir dehşetin romanı: “Dünya mı küçük, biz mi her yerdeyiz?”, <https://k24kitap.org/polisiye-kurguyla-yazilmis-burali-bir-dehsetin-romani-dunya-mi-kucuk-biz-mi-her-yerdeyiz-4339> (07.02.2025).

Kurt, Mehmet (2014), *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye’de Hizbullah Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Mavioğlu, Ertuğrul (2014), “Devletleşen Kont-gerilla, Kontgerillaşan Devlet”, *Perspectives Türkiye’den Siyasi Analiz ve Yorum*, Dosya: Derin Devlet, 1 (12): 19-22.

Mermertaş, Bahtiyar (2014), “Kuçe”lerden En Sokağa:1990’lardan Günümüze Zorunlu Göç Sonrası Kürt Hareketinin Sokak Devinimi”, *Fırat, Derya (Der.)*, Sokağın Belleği (Ankara: Dipnot): 233-260.

Michaud, Yves (1991), *Şiddet* (İstanbul: İletişim) (Çev. Cem Muhtaroglu).

Moran, Berna (1994), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3 - Sevgi Soysal’dan Bilge Karasu’ya* (İstanbul: İletişim).

Mungan, Murathan (2023), *995 km* (İstanbul: Metis).

Özkan, Behlül (2020), “Soğuk Savaş’ta Türkiye Müesseses Nizamı ile Siyasal İslam’ın Kutsal İttifakı”, Özkan, Behlül ve Gürakar, Tolga (Der.), *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düzeni* (İstanbul: Tekin): 123-168.

Ricoeur, Paul (2012), *Hafıza, Tarih, Unutuş* (İstanbul: Metis) (Çev. M. Emin Özcan).

Sabuktay, Ayşegül (2014), “Derin Devletin İzini Sürmek”, *Perspectives Türkiye’den Siyasi Analiz ve Yorum*, Dosya: Derin Devlet, 1 (12): 4-8.

Saraçoğlu, Cenk (2015), “Tank Paletiyle Neo-Liberalizm”, Atılğan, Gökhan; Saraçoğlu, Cenk ve Uslu, Ateş (Der.), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* (İstanbul: Yordam): 747-871.

Şarлак, Zeynep (2022), *Türkiye’nin Milli Güvenlik Devleti: Kökeni, Gelişimi, Dönüşümü* (İstanbul: İletişim).

Söyler, Mehtap (2014), “Derin Devlet: Tahakküm Biçimleri, Teamüller ve Demokrasi”, *Perspectives Türkiye’den Siyasi Analiz ve Yorum*, Dosya: Derin Devlet, 1 (12): 8-11.

Stendhal, Henri Beyle (2000), *Kırmızı ve Kara* (İstanbul: Can Yayınları) (Çev. Nurullah Ataç).

Şur, Tuncay (2023), “Partiya Karkerên Kurdistan / Kürdistan İşçi Partisi”, Kaynar, Mete Kaan (Der.), Türkiye’nin 1980’li Yılları (İstanbul: İletişim): 741-757.

Türkeş, A. Ömer (2011), “Romana Yazılan Tarih”, Uysal, Zeynep (Der.), Edebiyatın Omzundaki Melek: Edebiyatın Tarihle ilişkisi Üzerine Yazılar (İstanbul: İletişim): 81-148.

Türkeş, Ömer (2023), “Haftanın kitabı ‘995 km’: Failleri hala meçhul (mu?)”, <https://10haber.net/kultur-sanat/haftanin-kitabi-995-km-failleri-hala-mechul-mu-269448/> (07.02.2025).

Yavaşca, Kerem (2013), Kürt Milliyetçiliği Tartışmaları Çerçevesinde Musa Anter (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Yeşil, Kamil (2016), “Şûrâ-Tevhid-Hicret Gazeteleri ve İslâmi Düşünce de Radikal Tavrı”, Işık, Vahdet, Köroğlu, Ahmet ve Sezgin, Yusuf Enes (Der.), 1960-1980 Arası İslâmcı Dergiler- Toparlanma ve Çeşitlenme (Ankara: Nobel): 419-442.

Yılmaz, Ali (2015), Karanlık Vardiya: 90’lı Yılların Politik Arşivi (İstanbul: Doğan Kitap).